

3. HAFTA

TUR181

TÜRK DİLİ I

KBUZEM

Karabük Üniversitesi

Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi

Konu Başlıkları

4. Türk Dilinin Gelişmesi ve Tarihi Devreleri
5. Tarih Boyunca Türklerin Kullandıkları Alfabeler
6. Türk Dilinin Yayılma Alanları

Temel Kavramlar

Bu bölümde; Türk dilinin gelişmesi ve tarihi devreleri, tarih boyunca Türklerin kullandıkları alfabelerin ve Türk dilinin yayılma alanlarının neler olduğu konularına değinilecektir.

Türk Dilinin Gelişmesi ve Tarihi Devreleri

Türklerin kendi adları ile tarih sahnesine çıkmaları MS VI. yüzyıl ortalarına rastlar. Çin kaynakları Türklerin eski Hunların boylarından biri olduğunu ve VI. yüzyılda Avarlara (Juan Juanlar) bağlı olarak Altay Dağlarının güney yamaçlarında yaşadıklarını yazar.

Bir dilin tarihi, o dilin yazılı belgelerinden hareketle incelenebilmektedir. Bu nedenle, Türk dilinin tarihi, Türk diliyle oluşturulmuş eserlerin tarihidir. Türkçenin yazı dili tarihi, II. Köktürk Kağanlığı döneminde, VIII. yüzyılda, bugünkü Moğolistan sınırları arasında bulunan Orhon vadisinde dikilmiş olan Köktürk Yazıtlarıyla (Orhun Yazıtları, Orhon Yazıtları) başlamaktadır. Bu yazıtlar, Tonyukuk (720-725 veya 732'den sonra), Bilge Kağan (735) ve Köl Tigin (732) adlarına dikilmiş olan mezar taşlarından oluşmaktadır. Köktürk Yazıtları, Türk dilinin **bilinen en gelişmiş ve en eski yazılı belgeleridir**.

Yapılan araştırmalar ve arkeolojik kazılardan çıkan bazı eserler Türk dilinin daha eski dönemlere kadar geri gittiğini göstermektedir. Örneğin, yakın zamanda bulunan Çoyren (Çoyr) Yazıtı MS 687-692 yıllarına tarihlenmiştir. Başka bir deyişle, Türk yazı dilinin ilk örnekleri VII. yy'a aittir. Çoyren yazıtı, Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları gibi mezar taşı olarak dikilmiştir. Köktürk Kağanlığına bağlı bir kişinin, II. Köktürk Kağanlığını kuran İltiş'e katıldığını anlatan bu yazıt, sadece 6 satırdan ibarettir. Orhun yazıtlarının yazıldığı alfabe ile taşta kazınmıştır. Dilimizin ve tarihimizin en önemli belgeleri olan Orhun yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtı), Çoyren yazıtından yaklaşık 40 yıl sonra yazılmaya başlanmıştır. Burada olduğu gibi, her ne kadar en eski yazıt olarak Çoyren yazıtı gösterilse de Orhun yazıtları Türk dilinin en eski belgeleri olarak değerlendirilir. Bunun nedeni bu yazıtlardaki metinlerin anlaşılabilirlik uzunlukta olması, yani Köktürk harfleriyle yazılmış pek çok taşta olduğu gibi silinti ve tahribatın çok fazla olmamasıdır.

Orhun Yazıtlarında kullanılan Türkçenin dil bilimsel yönden incelenmesiyle; dönemine göre zengin söz varlığı, soyutlama gücü, ölçülü uyaklı anlatım, yinleme ve karşıt kavramların etkileyici kullanımı, kullanılan söz sanatları vb. özelliklerinden hareketle buradaki yazı dilinin son derece gelişmiş olduğu ve çok uzun bir süreden beri kullanılan bir dil özelliği gösterdiği ortaya çıkarılmıştır. Türkçenin Orhun Yazıtlarından çok daha eskiye gidebilecek, en az beş bin yıllık bir tarihinin olduğunu söylemek mümkündür.

Türkçenin milattan birkaç bin yıl öncesinde Ana Altayca veya Altay dil birliğine kadar uzanan bir tarihi vardır, ancak bu tarihin MS V. yüzyıllardan önceki devrelerine ait bilgilerimiz belgelere dayanmaktadır. Yazılı belgelerden önceki dönemlere ait bilgiler, çeşitli karşılaştırmalarla elde edilen kuramsal bilgilerden ibarettir.

Türk dilinin, ana kaynağından, günümüz yazı dillerine kadar uzanan dönemlerini, ana hatlarıyla şöyle sıralayabiliriz:

1. Ana Altayca (Altay Dil birliği) Dönemi
2. En Eski Türkçe Dönemi (Türk- Çuvaş-Moğol-Tunguz Dil Birliği Dönemi, Proto Türkçe)
3. İlk Türkçe (Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi, Ön Türkçe, Pre-Turkic) Dönemi
4. Ana Türkçe (Proto-Turkic) Dönemi
5. Eski Türkçe Dönemi
6. Orta Türkçe Dönemi
7. Yeni Türkçe Dönemi
8. Modern Türkçe Dönemi

“Bu devrelerden, ilk dördü varsayılan devrelerdir, dil karşılaştırmalarından ve bazı arkeolojik verilerden çıkan teorik bilgi ve sonuçlara dayanmaktadır.” (Ceyhun Vedat Uygur, Üniversiteler İçin Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım, s.37)

1. Ana Altayca

Bu dönem, tüm Altay dillerinin aynı veya tek bir dil olduğu düşünülen dönemin adıdır. Türkçe, Moğolca, Mançuca, Tunguzca, Korece (?), Japonca (?) dil birliğinin bulunduğu dönem kabul edilir. Bu dönem ait hiçbir yazılı eser ele geçmemiştir. Bunun için Altay dönemi, Türk dilinin *karanlık devri* olarak isimlendirilir.

2. En Eski Türkçe Dönemi (Türk- Çuvaş-Moğol-Tunguz Dil Birliği Dönemi, Proto Türkçe)

Bu dönem, MÖ 5000-4000 tarihlerini kapsadığı ve Korecenin diğer Altay dillerinden ayrıldığı ve geri kalan Altay dillerinin tek bir dil olarak varlığını sürdürdüğü kabul edilen dönemdir. Ayrıca bu devrede Türkçenin Altay dillerinden ayrılıp bağımsız olmaya başladığı dönemdir.

3. İlk Türkçe (Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi, Ön Türkçe, Pre-Turkic) Dönemi

Yazılı metin bulunmasa da varlığı bilinen Türk topluluklarının dillerini içine alan bir dönemdir. Hun, Bulgar, Avar, Hazar vb. Türk boylarının dilleri bu devreye girmektedir. Bu devrede Türkçenin doğu ve batı olarak iki büyük kola ayrıldığı kabul edilmektedir. Batı kolu Bulgarlar ve daha sonra Çuvaşlarla devam eden koldur. Tuna ve Volga Bulgarlarına ait yazılar bu dönemin örnekleri kabul edilir. Doğu kolu ise, yerinde kalan ana Türkçeyi oluşturan koldur.

4. Ana Türkçe (Proto-Turkic) Dönemi

Asya'daki Hun, Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Oğuz lehçelerinin kökünü oluşturmaktadır. Çuvaşça ve Halaçça dışında bugünkü bütün Türk lehçeleri bu lehçeden doğmuştur. Bu özelliği nedeniyle bu döneme *Ana Türkçe* adı verilmektedir. Türk dili tarihinde Tuna ve İdil Bulgarlarının dışında bütün Türk lehçelerinin belge ile takip edilen çağıdır.

5. Eski Türkçe Dönemi

Türk dili tarihinde belgelerle takip edilen en eski dönemin adı olarak kullanılan Eski Türkçe terimi, Türklük biliminde genellikle, Türkçenin İslamlık öncesi dönemi olan Köktürk ve Uygur dönemi yazı dili için kullanılmaktadır. Bazı Türklük bilimi kaynaklarında, Karahanlı döneminde kullanılan yazı dilinin ana hatlarıyla benzer olmasından dolayı Karahanlı Türkçesi de Eski Türkçe dönemi içerisinde kabul edilmektedir. Ancak klasik olan görüş Karahanlı Türkçesini Orta Türkçe dönemi içerisinde değerlendirmek gerektiği yönündedir.

Eski Türkçe, zaman olarak VI-XII. yüzyıllar arasını kapsar. Bu dönem Köktürkler ve Uygurların hüküm sürdüğü dönemdir. Eski Türkçe, I. Köktürk Kağanlığının kuruluşu (MS 552) ile başlamaktadır. Bu tarihten sonra Türk devletleri birbirlerinin devamı şeklinde kurulmuşlardır ve yazı dillerine ait birçok eser vermişlerdir.

1. Köktürkçe Dönemi (VI-VIII. yüzyıllar)

Kuzeyde Sibirya, doğuda Mançurya, güneyde Tibet ve Altın Dağları, batıda Hazar denizi olan coğrafyada var olan Türkçedir.

Orta Asya bozkırlarında hayvancılığa dayalı bir yaşam biçimine sahip olan Köktürkler, Hunlardan sonra tarihi Türkistan (Orta Asya) coğrafyasında en geniş sınırlara uzanan ve o bölgedeki bütün Türk boylarını hakimiyeti altına almışlardır. Kullandıkları yazı dili Köktürkçedir. Köktürkçe hakkındaki tüm bilgilerimizin kaynağı ise II. Köktürk Kağanlığı döneminde dikilen Köktürk Yazıtları'dır.

Türklere ait en eski edebi ürün, Çin kaynaklarında yer alan 4. yüzyıldan kalma Çin karakterleriye yazılmış olan "*süke talıkan, bokukğı tutan*" "*Orduyu çıkartın (gönderin), Bokuk'u tutun!*" şeklinde çevrilebilen küçük bir metindir.

Türklere ait ikinci belge ise I. Köktürk Kağanlığı döneminde yazılan Bugut Yazıtı'dır. Bugut Yazıtı, Soğd ve Sanskrit/Brahmi dillerinde yazılmıştır. Yazıtın tam olarak ne

zaman yazıldığı bilinmemekle birlikte I. Köktürk Kağanlığının ilk 35 yılında hüküm süren kağanların adının geçmesi nedeniyle Muhan Tegin döneminde yazıldığı düşünülür. Yazıtta Bumin Kağan ve Muhan Kağan'ın adları geçer. Yazıtın tepeliğinde, Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan kurttan süt emen çocuk figürü yer alır.

II. Köktürk Kağanlığı döneminde yazıt sayısı artmakta olup artık yazıtlar Köktürk ya da runik harflerle Türkçe olarak yazılmaktadır. Bu dönemin önemli yazıtları şunlardır: Köl Tigin Yazıtı (732), Bilge Kağan Yazıtı (735), Tonyukuk Yazıtı (720-725 veya 732'den sonra), Çoyren Yazıtı (687-692), Küli Çor (İhe Hüşötü 719-723), Ongin (İşbara Tarhan 732-735). Türk tarih ve kültürü için önemli olan bu yazıtlar, gerek I. Köktürk gerekse II. Köktürk Kağanlık dönemi hakkında önemli bilgiler sunmasının yanı sıra Türk dil ve edebiyat tarihi için de oldukça önemlidir. Birer hatıra niteliği taşıyan bu yazıtlar, hitabet türünün en önemli örneklerindendir.

Bu yazıtların en büyük ortak özelliği üzerlerinde Köktürklerin *tamgası* olan dağ keçisinin bulunmasıdır. Dağ keçisi, hızlılığı, çevikliği ve özgürlüğü simgeler.

Köktürk Yazıtları, II. Köktürk Kağanı Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tigin için dikilen yazıtlar ile İlderis Kağan'dan itibaren devlet adamı olan Tonyukuk adına dikilen yazıtlar, Köktürk alfabesi ile yazılmış yazıtlar arasında en büyükleri olup en az tahribata uğrayanlardır. Köktürk Yazıtları (Orhun Yazıtları) olarak adlandırılan bu yazıtlar, I. Köktürk Kağanlığı'ndan başlayarak Köktürk devletinin öyküsünü aktarırlar. Başka bir deyişle o devletin siyasî ve kültür tarihini yansıtır.

Moğolistan'da Orhun Irmağı kıyılarında Karakurum ve Karabalgasun'da araştırmalar yapan Rus Coğrafya Cemiyeti, 18 Temmuz 1889 tarihinde büyük bir keşfe imza atar. Heyetin başında bulunan gazeteci ve etnograf Mihayloviç Yadrintsev, Karabalgasun'da, Orhun ırmağının eski yatağı yakınlarında, Koço Çaydam Gölü civarında birtakım heykeller, balballar ve yıkıntılar arasında Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını bulur. İki yazıt arasındaki mesafe 1 km kadardır. Tonyukuk yazıtı, F. Klementz tarafından 1897'de Moğolistan'da, Tola ırmağı kenarında bulunmuştur.

Köl Tigin yazıtı, 731'de ölen Köl Tigin adına kardeşi hükümdar Bilge Kağan tarafından 732'de diktirilmiştir. Yazıtta konuşan Bilge Kağan'dır. Bilge Kağan yazıtı ise 734'te ölen Bilge Kağan adına oğlu Tenri Tigin tarafından 735'te diktirilmiştir. Bilge Kağan yazıtının büyük bölümü Köl Tigin yazıtıyla aynıdır. Çok az bir kısım Köl Tigin'in ölümünden sonraki olaylar için ayrılmıştır. Talat Tekin'e göre bu kısımlar Bilge Kağan'ın oğlu Tenri Tigin'e aittir. Her iki yazıt da dört yüzlü tek parça taş olup kaplumbağa kaide üzerine oturtulmuştur. Yazıtların batı yüzleri Çincedir.

Her iki yazıtı taşlar üzerine kazıyarak yazan Köl Tigin'in yeğeni Yolluğ Tigin'dir.

Tonyukuk yazıtı aynı boyda, dört yüzlü iki dikilitaş hâlinededir. Bu yazıtın dikildiği tarihin yazılı olduğu yer fazlasıyla tahrip olduğundan bu konuda çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür. V. Thomsen, Tonyukuk yazıtının dikiliş yılı olarak 725 yılını kabul ederken bu konuda Türkiye'deki tek çalışmayı yapan Talat Tekin, 720-725 yılları arasını kabul eder. Ancak, en azından Köl Tigin yazıtının dikildiğini gören Tonyukuk'un buna bir tepki olarak kendi yazıtını diktirdiği olasılığı da gözden uzak tutulmamalıdır; yani yazıtın 732'de veya ondan birkaç yıl sonra dikilmiş olması da mümkündür. Yazıttaki üslup farklılığının bir nedeni de budur. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında canlı, heyecanlı, parlak ve etkileyici bir üslup hâkim iken Tonyukuk yazıtında daha ciddî, seçkin sözler ve ifadeler yer almaktadır. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında Tonyukuk'tan söz edilmediğine göre, herhâlde vezir, kendi yazıtında adı geçenlere ciddî bir cevap vermektedir.

Tonyukuk yazıtının kimin tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Bu yazıt hiç şüphesiz Tonyukuk hayattayken tertip edilmiştir. Kendisi bizzat yazmamış olsa da taş oymacılarına metni yazdırmış ve yazıtın düzenlenmesiyle de uğraşmış olmalıdır.

Köktürk Yazıtları (Orhun Yazıtları, Orhon Yazıtları), olarak genel bir adla adlandırılan Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları, Türklerin tarihî, sosyal ve siyasî durumunu gelişmiş, güzel bir dille anlatan en önemli ve en uzun yazıtlardır. Ayrıca bu yazıtlar, Türk dilinin gramer unsurlarının tespit edilebileceği düzeyde olup Türk dilinin kendi bünyesi içinde, yabancı unsurlarla karışmadan ileri bir düzeye eriştiğini de açıkça göstermektedir.

Yazıtlarda, bir kağanın veya bir kahramanın başarı için yapması gerekenler anlatıldığı gibi, iyi bir kağanın veya iyi bir devlet adamının yönetiminde halkın içinde bulunduğu refah ya da içine düştüğü kötü durum dile getirilir. Aynı zamanda bunlar, sadece mezar taşları olmayıp hükümdarın hükümranlığı altındaki tüm insanlara hitap ettiği birer siyasî beyanname karakteri de taşımaktadır. Anlatım tarzı canlı ve samimîdir.

Yazıtlarda bulunan kahramanlık ifadeleri, Türk milletinin sonsuza kadar yaşaması için söylenmiş sözlerdir. Diğer taraftan yazıldıkları dönemin, kağanların ve komutanların övülerek uzun uzadıya anlatılması ve milletin geleceği daha iyi görmeye ve düşünmeye teşvik edilişi, anıtların bütün Türk milletine her dönemde hitap eden bir eser olduğunu ortaya koymaktadır. Anlatılmak istenen konular düzgün cümlelerle aktarılmış, bu cümleler bugün de kullanılan deyimler, atasözleri ve edebî sanatlar ile süslenmiştir. İfadeyi güçlendirme amaçlı tekrarlara da sık sık rastlanır.

Çoyren yazıtı, Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları gibi mezar taşı olarak dikilmiştir. Köktürk Kağanlığına bağlı bir kişinin, II. Köktürk Kağanlığını kuran İlteriş'e katıldığını anlatan bu yazıt, sadece 6 satırdan ibarettir.

732 tarihinde dikildiği düşünülen Ongin Yazıtı, II. Köktürk Kağanlığının kuruluşu hakkında bilgi verir, hacimce diğer yazıtlara nazaran oldukça küçüktür.

Küli Çor Yazıtı'nda Kapgan Kağan döneminden başlayarak Küli Çor'un hayatı ele alınır. Küli Çor'un seferlerdeki başarıları hakkında bilgi verilir.

Yakın dönemlerde yapılan arkeolojik kazılar ve çeşitli araştırmalar Türk dili ve kültürü ile ilgili yeni birtakım belgelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

2. Uyгурca Dönemi (VIII-XII. yüzyıllar)

Uygurlar, II. Köktürk Kağanlık Devletini ortadan kaldırarak 745 tarihinde Ötüken Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Uygurların kurduğu ilk devlet olan Ötüken Uygur Devleti, 745-840 yılları arasında hüküm sürmüş ve başkentleri Ötüken'dir. Bu devletin Türk kültür ve dinî tarihi açısından en önemli yönü Böğü Kağan'ın 762/763 tarihinde Çin'e düzenlediği sefer sonrasında yanında getirdiği dört Mani rahibinin etkisiyle Maniheizmi kabul etmesidir. Mani dininin bedene ve maddî şeylere nefretle bakması askerî karaktere sahip kağana cazip gelmiş olabilir. Aynı zamanda bu dinin kabulü ile halkın kültür seviyesi yükselecek ve kağan savaşçı bir halk olan tebaasından beklediği disiplini görmüş olacaktı. Böğü Kağan'ın Maniheizmi resmî din olarak seçmesinin bir başka nedeni de Çinlilerin bu dinden nefret etmesidir. Tang hanedanlığı zamanında Çin imparatoru bu dini yasaklamıştı. Böğü Kağan, Maniheizm gibi bir dini kabul etmekle Çin'i hiç umursamadığını ve kendi devleti üzerinde Çin'in etkisinin olamayacağını göstermeyi amaçlıyordu. Kağan, halkının yerleşik hayatın inceliklerini de öğrenmelerini istiyordu; ancak bunun Çinliler aracılığı ile değil daha batıdaki halklar aracılığı ile gerçekleşeceğine inanıyordu.

Ötüken Uygur Devleti, 840 tarihinde Kırgızlar tarafından yıkılmışlardır. Kuzeydeki Kırgızlardan gelen bu yıkımdan sonra Uygurlar, Ötüken'i terk ederek daha önce ticaret nedeniyle yabancıları olmadıkları güneye, Tarım havzasına yerleşmişler ve burada merkezi Koço olan yeni bir devlet kurmuşlardır. Moğol zamanına kadar süren Koço Uygur Kağanlığı (840-1250) hiçbir döneminde güçlü bir imparatorluk olmamışsa da tarihte üstlendikleri rol, kültür alanındaki başarıları olmuştur. Uzun zamandır Tibet baskısı altında yaşayan Çin imparatoru, dengeleyici güç olarak tasarladığı bu devleti - kendisine bağlı olması koşuluyla da olsa- hemen tanıdı ve Uygurların Tarım havzasının öteki ucuna (Kaşgar'a) kadar yayılmasına ses çıkarmadı.

Mani dini ilk Uygur Kağanlığı'nın çöküşüyle rağbetten düşmüş, Koço'da Budizmden sonra ikinci din olmuştur. Taspar'dan sonraki Köktürk Kağanları da Budizmin koruyucuları olup yayılması için gerekli gayreti göstermişlerdir. I. Köktürk dönemi Budizmin hayat alanı olarak adeta bütün Türk yurdunu seçmiştir. Kısacası Uygurların

Budizmle tanışmaları, Manizheizmle tanışmalarından öncedir. Hatta Uygurlar, 1209'da Cengiz Devletine dahil olunca Moğolları da Budizme alıstırmışlardır.

Uygur Devleti dönemlerinde kullanılan yazı diline Eski Uygurca veya Eski Uygur Türkçesi adı verilmektedir. Bu yazı dili, Köktürkçenin bir devamı niteliğinde olmasına rağmen ağız farklılıkları ilk defa bu dönemde yazılı dilde görülmeye başlamıştır. Ayrıca bu dönemde Uygur Türklerinin yerleşik hayata geçmeleri, tarımla meşgul olmaya başlamaları, yeni inanç sistemlerine geçmeleri ve bu etkenlere bağlı olarak değişen duygu ve düşünce dünyalarının bir sonucu olarak dillerinde de önemli değişiklikler görülmeye başlamıştır.

Uygurların VIII-XIV. yüzyılları arasında kullandıkları yazı dili olan Eski Uygurca ile yazılmış eserler hem alfabe yönünden hem de dinî kültürel yönden farklılıklar arz eder. Uygurlar diğer Türk boylarından farklı olarak Budizm, Maniheizmi, Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Uygurlardan kalan eserler genellikle dini eserlerdir. Uygurlar, inandıkları Budizme, Maniheizme, Hristiyanlığa ait eserleri kendi dillerine çevirmişlerdir. Çoğunluğunu Budist ve Maniheist Uygurların verdiği bu eserler, Soğdca, Çince, Toharca, Sanskritçe ve Tibetçeden çevrilmiştir. Uygur yazılı ürünleri arasında Budist yapıtları büyük yer tutmaktadır. Maniheizmle ilgili elyazmaları ise Budizmle ilgili olanlara göre çok daha azdır. Hristiyanlığın Nesturi mezhebi ile ilgili Uygurca yazmaların sayısı ise çok azdır. Uygur dönemi eserleri, taş ve kağıt üzerine yazılmış çeşitli metinleri, kütük basması denilen tahta harflerle basılmış kitap ve kağıtları içerir. Dönemi en ünlü eserleri arasında Altun Yaruk (Altın Işık; Budizmin inanç ve felsefesini anlatır.), Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi (İyi Düşünceli Prens ile Kötü Düşünceli Prens'in Hikayesi: Budizm dinine bağlı olan ve olmayan iki kardeşin hikayesidir), Irk Bitig (Fal Kitabı: Mani dini inancına göre yazılmış fal kitabıdır. 65 faldan oluşur) sayılabilir. Uygur Dönemi eserleri, kitap ve sayfa olarak yüzlerce ve binlerceyi bulmaktadır. Uygurlardan sadece dinî metinler değil aynı zamanda din dışı metinler de kalmıştır. Bunlar arasında tıp metinleri ve köle alım satım belgeleri, tarla alım satım senetleri gibi sivil dökümanlar da bulunmaktadır. Bu metinler yine Uygur harfleriyle yazılmışlardır. Sivil dökümanlar 14. yüzyıldan kalmıştır.

6. Orta Türkçe Dönemi

Türklerin 10. yüzyılda İslâmiyeti kabul ederek yeni bir muhite girmesiyle, Eski Türkçe döneminden itibaren süregelen yazı dili geleneği değişmemiş, aynen devam etmiştir. Ancak İslâmiyete girmeye Eski Türkçe dönemi kapanmış ve yeni yazı dilleri oluşum sürecini toplayan Orta Türkçe dönemi (11-16.yy) başlamıştır.

Bu dönemde Orta Asya steplerinden çıkan Türk toplulukları Avrasya ve ön Afrika coğrafyasına yayılmaya başlamışlardır. Ogurlar ve Kıpçaklar, Kıpçak bozkırlarına (Deşt-

i Kıpçak) ve Mısır-Suriye bölgesine; diğer eski Türk toplulukları batıya, Avrasya derinliklerine; Uygurlar güneye, Şincan'a; Oğuzlar ise güneybatıya, İran, Anadolu ve Balkanlara yönelmişlerdir. Böylece Türk dilli topluluklar Avrasya ve Afrika coğrafyasında, çok sayıda siyasî oluşumun, devletin içinde, en eski dönemlerden itibaren tarihsel gelişmeleri belirleyici birer öge olarak tarih sahnesinde yer almışlardır.

Oldukça uzun bir süreci kapsayan Orta Türkçe dönemi içinde sınırları yer yer birbiri içine geçen çeşitli yazı dilleri oluşmaya başlamıştır. Bu dönem çeşitli Türk yazı dillerinin oluşma dönemidir. Bu dönemdeki yazı dillerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Karahanlı Türkçesi (11-13.yy); 2. Harezmi Türkçesi (14.yy), 3. Kıpçak Türkçesi (13.-16.yy), 4. Eski Anadolu Türkçesi (13-15. yy).

1. Karahanlı Türkçesi (11-13.yy)

Bu dönem yaklaşık olarak XI. yüzyılda başlar. Karahanlılar dönemi ile başlamaktadır. Bazı dilciler, bu dönemi Eski Türkçeye dahil etmişlerdir. Karahanlı Türkçesi olarak da adlandırılmaktadır.

Karahanlı Türkçesi, Uygur Türkçesinin devamı niteliğindedir. Bu dönemin en karakteristik özelliği, İslamiyetin etkisiyle yazılan eserlerin olduğu dönem olmasıdır. Karahanlı Türkçesine “Müşterek Orta Asya Yazı Dili” de denilmektedir.

Karahanlı Türkçesi yaklaşık iki yüz yıllık bir zaman dilimine hakim olmuştur. Nitekim 13. yüzyıldan itibaren gelişen yeni yazı dilleri, Karahanlı Türkçesi'nin evlatları durumundadır. Yani Doğu Türkçesi, Batı Türkçesi, Kuzey Türkçesi, Güney Türkçesi adları ile sınırlandırılan Türkçeler, az çok farklı özellikler taşımakla birlikte, Karahanlı Türkçesinin devamı niteliğindedir.

Karahanlı Türkçesi ile Türk dili tarihi bakımından çok önemli ve temel niteliğinde eserler vücuda getirilmiştir. Karahanlı Dönemi'nden günümüze sayı olarak çok olmamakla birlikte Türk dil ve kültür tarihi açısından son derece önemli eserler kalmıştır. Bu eserler Orta Türkçenin ilk yıllarına ait olan Kutadgu Bilig, Divanü Lügati't-Türk ve Atabetü'l-Hakayık adlı eserlerdir ve İlk İslami Türk eserleri olarak bilinmektedir. Karahanlı dönemi eserleri olan bu eserler, Uygur ve Arap harfleriyle yazılmıştır.

Kutadgu Bilig: Yusuf Has Hacib tarafından 1069/1070 yılında tamamlanmış ve Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a sunulmuştur. Eserin adı “Kutlu Olma Bilgisi” ya da “Mutluluk Veren Bilgi” şeklinde günümüz Türkçesine aktarılabilir. Kutadgu Bilig, devleti idare edenlerin nasıl davranmaları gerektiğini, halkın ideal bir devlet tarafından nasıl mutlu edilebileceğini, insanların toplum içerisindeki görev ve sorumluluklarının neler olduğunu anlatan dini, ahlaki ve sosyal görüşlerin ağır bastığı manzum bir eserdir ve 6645 beyitten oluşmaktadır. Dil ve kültür tarihi bakımından çok önemli bir kitaptır.

Divanü Lügati't-Türk: 11. yüzyılda (1072) tarihinde yazılmış olan eserlerden birisi de Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lügati't-Türk adlı eseridir. Kaşgarlı Mahmut bu eserini Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme almıştır. Aslında bir lügat olan Divanü Lügati't Türk'te örnek olarak verilen halk şiirleri, atasözleri, deyimler dil ve kültür tarihimiz bakımından son derece önemlidir. Kaşgarlı Mahmut aynı zamanda ilk Türk dili bilginidir. Eserini "Türk dili ile Arap dilinin at başı yürüdükleri bilinsin" diye yazdığını söylemektedir. "Türk dilini öğreniniz, çünkü onların uzun sürecek bir saltanatı olacaktır" hadisini zikreder Kaşgarlı, ilk Türkçü yazarlarımızdandır.

Atabetü'l-Hakayık (Hakikatlerin Eşiği): 12. yüzyılın başında yazıldığı sanılan Atabetü'l-Hakayık, Edib Ahmet tarafından yazılmıştır. Öğretici mahiyette dini-ahlakî bir eserdir. Edib Ahmet, dinin faziletlerinden, ilimden, cimrilikten, cömertlikten vb. bahsetmiştir. Eser dörtlükler halinde düzenlenmiştir.

Bu eserlerin dışında Ahmet Yesevî'nin şiirlerinin toplanmasıyla oluşturulan *Dîvân-ı Hikmet* ve kim tarafından yazıldığı tam olarak bilinmeyen *Kur'an Tercümesi* gibi eserler de bu dönemin eserleri arasında sayılmaktadır.

2. Harezmi Türkçesi (14.yy)

Türk yazı dili geleneği 11. yüzyılda, Orta Asya'da, yazı dili-edebî dil seviyesinde iki ayrı sahada kendine gelişme yolu çizmiştir. Bunlardan doğuda olanının merkezi Kaşgar'ken, diğer batıda yer alan sahanın merkezleri Harezmi ve Sirderya ırmağının güneyindeki Yedisu, Merv ve Buhara gibi şehirler olmuştur. Kaşgar bölgesinde gelişen Karahanlı Türk edebî dili, temelde eski Uygur Türkçesine bağlı idi ve Türklerin İslâmiyete girmesiyle birlikte İslâmî bir özellik de kazanmıştı. 12. yüzyıldan sonra Orta Asya'daki Türk edebî dilinin gelişme sahası Harezmi bölgesi olmuş ve bu sahada gelenek olarak Karahanlı Türkçesine bağlı, bunun yanında Kıpçak-Oğuz unsurları yanında kendine has dil özellikleri olan ve geçiş Türkçesi özelliği taşıyan Harezmi Türkçesi şekillenmiştir. Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş Türkçesi olarak değerlendirilen ve Karahanlı Türkçesi temelinde, bölgedeki kuvvetli Oğuz ve Kıpçak dil unsurlarını da bünyesine alarak kendisine has bir gelişim yolu çizen Harezmi Türkçesi, bir taraftan Karahanlı-Harezmi doğrultusunda ilerlerken, etnik yapısındaki çeşitlilik ve dilin kuruluş ve gelişme şartlarındaki lehçe karışıklıkları yüzünden Harezmi-Kıpçak ve Harezmi-Oğuz doğrultusunda gelişmiştir. Uzunca bir dönem Harezmi'de Kıpçak ve Oğuz boyları bir arada yaşamış, bölgede gelişen yazı diline kendi dil özelliklerini vermişlerdir. Harezmi'de yazılmış eserlerin Karahanlı yazı dili geleneğine bağlı, Oğuz-Türkmen özelliklerini taşıyan bir dille yazılmış olduğu görülür.

Türklüğün en büyük boy teşkilatlarından olan Oğuzlar, Kıpçaklar ve Karluk boyları birbirinden kesin coğrafi, siyasî ve dilsel sınırlarla ayrılmamaları ve Avrasya coğrafyasında yüzyıllar boyunca süren hareketlilikleri nedeniyle, Türk yazı dili ve

lehçeleri sürekli etkileşim içinde bulunmuşlardır. Özellikle Harezm sahası bu etkileşimin olduğu en önemli alanlardandır.

Kısaca şöyle söylenebilir: Harezm Türkçesi, Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında gelişen bir dildir. Temeli Karahanlı Türkçesi'ne dayanır; ama içerisinde Kıpçak, Oğuz dil unsurları da vardır.

Nehcü'l-Feradis, Hüsrev ü Şîrîn (Kutb'a ait), Kısasü'l-Enbiyâ (Rabguzî'nin), Muînü'l-Mürîd, Muhabbetname, Mukaddimetü'l-Edeb Harezm Türkçesi ile yazılmış önemli eserlerdir.

3. Kıpçak Türkçesi (Kuzey Türkçesi)

Kuzey Türklüğünün hakim unsuru olan Kıpçak Türklüğünün yazı dilidir ve Altınordu Dönemi'nde oluşan edebî dilin devamıdır. Asıl Kıpçak sahasında yani Karadeniz'in kuzeyinde bu lehçeyle oluşturulan en önemli eser Avrupalılar tarafından yazılmış olan *Codex Cumanicus*'dur. **Kuzey Türkçesi**nin asıl eserleri Mısır'da Kölemenler zamanında yazılmıştır. Karadeniz'in kuzeyindeki limanlardan toplanarak Mısır'da köle pazarlarında satılan Kıpçaklar, bir müddet sonra orduya hakim olurlar ve devleti de ele geçirip Kölemen (Memluk) devletini kurarlar. İnsanlık tarihinde pek örneği olmayan bu durum, dil konusunda da etkili olur. İdarecilerin dili özenilen dil durumuna yükselir ve bu dille konuşmak ve yazmak moda hâline gelir. Bunun sonucunda Türkçe öğrenen bilgin ve şairler, Mısır ve Suriye'de başta sözlük ve gramerler olmak üzere pek çok Türkçe eser yazar.

Ayrıca Karadeniz'in kuzeyi ile Kafkaslar bölgesinde Kuzey Türkçesiyle Ermeni harfli dinî bir edebiyat oluşmuştur. Bu edebiyatın diline bazı bilginler *Ermeni Kıpçakçası*, bazı bilginler ise *Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi* der. Oluşması konusunda da iki ayrı görüş vardır: Birinci görüş; Türk egemenliğinde yaşayan bazı Ermeniler zaman içerisinde kendi dillerini unuttular ve kiliselerinde ibadet dili olarak Türkçeyi kullandılar, dinî metinlerini de Ermeni harflerini kullanarak Türkçe yazdılar. İkinci görüş ise Hristiyanlığı benimseyen Kıpçak Türkleri, bu dini bölgenin yerli Hristiyan halkı olan Ermenilerden öğrendi ve dillerini değiştirmediler, ancak kiliselerinde onların alfabesini kullandılar.

4. Eski Anadolu Türkçesi (13-15. yy) (Batı Türkçesi)

Tarihte Oğuz Türklerinin kurduğu önemli devletlerden biri olan Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu'yu fethetmesi, bu bölgeye büyük çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu Türk kitlelerinin göç edip yerleşmesine yol açtı. Anadolu'da Türkler Bizans aleyhine sürekli genişledi ve bütün Avrupa'nın birleşerek oluşturduğu Haçlı Seferleri

Türkler tarafından her defasında geri püskürtüldü. Türk asıllı olmayan başka pek çok Müslüman halk da Türklerin arkasından yüzyıllar boyu gelip bu coğrafyaya yerleşti. On üçüncü yüzyılda Cengiz Han'ın önünden kaçan Türklerin de Anadolu'ya gelip yerleşmesiyle bölge büyük ölçüde Türkleşmiş oldu ve aynı yüzyılda burada **Oğuz Türkçesi** bir edebî dil olarak kullanılmaya başlandı. Özellikle Anadolu Selçuklularının yıkılıp Beylikler'in kurulmasıyla Oğuz Türkçesi, yazı dili olarak Anadolu'da tam bir hâkimiyet kurmuş oldu. Oğuz Türkçesi, bu hakimiyete hem Doğu Türkçesi yazı geleneğiyle hem de Farsça ve Arapçaya karşı mücadele ederek ulaştı.

Batı Türkçesinin ilk dönemine *Eski Oğuz Türkçesi* ya da *Eski Anadolu Türkçesi* denilmektedir. Bu dönem on ikinci yüzyıl sonlarında başlar ve 15. yüzyıl sonlarında tamamlanır. On altıncı yüzyılda Batı Türkçesinin *Osmanlı Türkçesi* dönemi başlar. Eski Oğuz Türkçesi yalnızca Anadolu'da değil, Azerbaycan, Irak ve Suriye'de de kullanılmıştır. Çünkü bu belirtilen yerlerin tamamı Anadolu'dan önceki Türk ve Türkçe yurtlarıdır. Eski Oğuz Türkçesinin yazı dilinin siyasal sınırları ise Anadolu Selçukluları, Beylikler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleriyle Osmanlı'nın ilk dönemidir. Eski Oğuz Türkçesine ait, kaynaklarda kayıtlı olup da bugüne ulaşamayan ve adları bilinen birtakım eserler vardır. Bu eserler bulundukça dönemin dil özellikleri daha iyi aydınlanacaktır. Bu dönemde eser veren önemli bazı isimleri şöyle sıralayabiliriz: Mevlana'nın oğlu *Sultan Veled*, *Yunus Emre*, *Ali*, *Şeyyad Hamza*, *Gülşehrî*, *Aşık Pasa*, *Ahmet Fakih*, *Hoca Mesut* vb.

7. Yeni Türkçe dönemi (15. yy ve sonrası)

Modern Türk yazı dilleri döneminin bir önceki safhasını oluşturan Yeni Türkçe dönemi 15. yüzyıldan itibaren Türk dili alanında mahallî dil özelliklerinin mevcut yazı diline girmeye başladığı dönemdir. Bir anlamda bu yeni dönem, Modern Türk yazı dillerinin şekillenmeden önceki hazırlık devresini oluşturmaktadır.

Kısaca, XV.- XX. yüzyılların Türkçesidir. Anadolu (Osmanlı), Azerbaycan, Türkmen, Özbek Türkçelerinin yazı dillerinin olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Türk dünyasının doğusunda Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinin devamı niteliğinde olan Çağatayca, batısında ise Anadolu merkezli Oğuz Türkçesine dayanan Osmanlı Türkçesi ile çok önemli ve gelişmiş iki yazı dili geleneğinin oluşup geliştiği ve binlerce eserin verildiği tarihi dönemin adıdır. 20. yüzyıldaki Modern Türk yazı dillerinin temelleri bu dönemde atılmaya başlanmıştır.

Çağatay Türkçesi (15-19.yy) (Doğu Türkçesi)

Müşterek Türkistan Türkçesi olarak da anılan Çağatay Türkçesi; esas dil malzemesi bakımından Uygur, Karahanlı çizgisinin devamıdır; ancak bu yazı dillerinde fazla görülmeyen Arapça ve Farsça unsurlar, İslam dininin yaygınlaşıp iyice yerleşmesi dolayısıyla Çağatay Türkçesinde çokça görülür.

On beşinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar devam eden Çağatay Edebiyatı; *Klasik Öncesi Devir*, *Klasik Devir (Nevayî Devri)* ve *Klasik Sonrası Devir* olmak üzere üçe ayrılarak incelenir. *Klasik Öncesi Devir*, bu edebiyatın oluşup gelişme devridir ki bu dönemde **Lütfî** ve **Sekkâkî** gibi önemli şairler yetişmiştir. İkinci dönem olan *Klasik Devir* için tek başına **Nevayî** devri de denilmektedir. Ali Şir Nevayî, hiç şüphesiz bütün Türk edebiyatı için son derece önemli bir şahsiyettir. Otuzun üzerinde eser yazan ve yazdığı eserlerin hemen hepsini Türkler de yararlınsın diye yazdığını özellikle belirtme gereği duyan Nevayî, pek çok konuda öncü ve kurucudur. Beş büyük mesnevî yazan ilk Türk şairi olan Nevayî; ilk şairler tezkiresi *Mecalisü'n-Nefayis*'in, Farsça ile Türkçeyi karşılaştırarak Türkçenin daha üstün bir dil olduğu sonucuna ulaştığı *Muhakemetü'l-Lügateyn*'in, Türk kültür tarihi açısından çok önemli olan *Nesayimü'l-Mahabbe*'nin, dört adet divânın, beş adet mesnevinin, Türk edebiyatının ilk biyografi örneklerinin yazarıdır.

Klasik dönemin diğer iki önemli edebiyatçısı da aynı zamanda hükümdar olan **Hüseyin Baykara** ile **Babür**'dür. Ali Şir Nevayî'nin okul arkadaşı ve yakın dostu olan Hüseyin Baykara; hem bir hükümdar hem de divân sahibi bir şairdir. Babür ise divânı ve başka eserleri yanında hatıra türünden yazdığı Vakayî adlı büyük eseriyle hem Türk anı edebiyatının hem de Türk nesrinin önemli örneklerinden birini vermiştir. Klasik sonrası devirde de başta dinî ve edebî olmak üzere pek çok eser yazılmıştır.

Osmanlı Türkçesi (Batı Türkçesi)

Anadolu merkezli Oğuz Türkçesinin ikinci dönemi olan Osmanlı Türkçesi, 15-20. yüzyıllar arasında, Osmanlı Devleti sınırların içerisinde Anadolu, Rumeli, Kırım, Irak, Suriye, Adalar ve Kuzey Afrika'da kullanılan tarihî Türk lehçesidir. Türk dili tarihinde "Yeni Türkçe Dönemi"nde Türk dünyasının doğusunda Çağatay Türkçesi kullanılırken batısında kullanılan yazı dili Osmanlı Türkçesidir. Osmanlı Türkçesi, Türk dili tarihinde en uzun süre kullanılmış yazı dili olma özelliğine sahiptir.

Osmanlı Devleti döneminde, özellikle büyük şehirlerde yaşayan aydınlar aldıkları medrese eğitiminin etkisiyle Türkçeyi bir sanat dili olarak sanat yapma, hüner ve marifet gösterme amacıyla kullanmaya başlamışlardır. Başka bir ifadeyle, günlük hayatta kullanılan Türkçenin dışında edebî eserlerde yeni bir yazı dili/yüksek dil (Türkçe) oluşturmuşlardır. Sanat üretme amacıyla kullanılan bu Türkçe büyük ölçüde Arapça ve Farsça alıntılardan oluşmaktadır. Bu alıntılar hem kelime hem de dil bilgisi yapıları düzeyindedir ve genellikle özentî alıntılar şeklindedir. Türkçenin bu sanatlı kullanımı 16-19. yüzyıllarda üst seviyeye ulaşmıştır ve bu yazı diline **Klasik Osmanlı Türkçesi** adı verilmektedir. Bu yazı diliyle oluşturulmuş eserler Klasik Türk Edebiyatı'nı (Divan Edebiyatı) oluşturmuştur. Böylece bir taraftan Oğuzca yüksek bir dil konumuna gelerek Türk dili tarihinin en bereketli dönemini oluştururken diğer taraftan da halkın gündelik

konuşma dili ile aydınların yazı dili arasındaki farkın gittikçe açılması kullanılan dilin anlaşılabilirlik oranını gittikçe düşürmüş ve bu dille ortaya konan eserlerin sadece belli bir eğitilmiş zümreye hitap etmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Oğuzların 1453 sonrası oluşturdukları yüksek dil olan ve halkın konuşma dilinden farklı bir yazı dili olarak ortaya çıkan Osmanlı Türkçesiyle ilgili şunlar söylenebilir:

1. Osmanlı Türkçesi, Türkçeden başka bir şey değil, Türkçenin tarihî bir lehçesidir.
2. Her dil çeşitli katmanlardan oluşmaktadır. Dili kullanan insanların amacı, eğitim düzeyi ve psikolojik durumları, sosyal grupları vb. etkenler dili etkiler ve böylece aynı dil içinde farklı kullanım biçimleri ortaya çıkar. Osmanlı Türkçesinde de böyle bir durum söz konusudur. Bu dönemde bir taraftan halk dili, hem konuşma hem de yazı dili olarak kullanılırken diğer yandan edebi dil sadece yazı dili olarak kullanılmıştır. Böylece, Osmanlı Türkçesinin iki farklı biçimde kullanıldığı görülmektedir.
3. Ancak bu katmanlar içerisinde de çok farklı kullanımlar olduğu unutulmamalıdır. Örneğin, Klasik Osmanlı Türkçesini kullanan Baki, Fuzuli veya Nedim'in dilleri birbirlerinden farklıdır. Hatta, bu şairlerin eserleri veya aynı eser içerisindeki bölümlerin dili dahi çok farklıdır.
4. 15-20. yüzyıllar arasında kullanılan Osmanlı Türkçesi, Türk edebiyatının Tanzimat, Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati dönemlerinde de farklı özellikler arz etmektedir. Örneğin, 15. yüzyılda klasikleşmeye başlayan Osmanlı Türkçesindeki yabancılaşmaya Aydınlı Visali, Tatavlı Mahremi tarafından başlatılan *Türki-i Basit* adı verilen akım/hareketle bir tepki gösterilmiştir.
5. Osmanlı Devleti'nin resmî dili Türkçedir. Osmanlı Devleti'nin ilk ve son anayasası olan ve 1876'da ilan edilen Kanun-i Esâsî'de Türkçenin resmî dil olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir.
6. Osmanlı Türkçesi dönemi 1911'de başlayan Yeni Lisan Hareketi ve Milli Edebiyat ile sona ermiştir.

8. Modern Türk dili dönemi (20.yy-)

Modern Türk Dili alanı Balkanlardan Büyük Okyanusa, Kuzey Buz Denizinden Tibet'e kadar uzanan çok geniş bir alandır.

Türk dilinin tarihsel gelişim süreci içinde bir takım iç ve dış faktörlerle çeşitli kollara, diyalektlere ayrılmıştır. XX. yüzyıldan sonraki Türkçenin dönemidir. Bütün Türk dünyasında yazılan Türkçe kendi içlerinde Modern Türkçe dönemini yaşamaktadır.

Tarih Boyunca Türklerin Kullandıkları Alfabeler

Türk dili, yazı dili olarak tespit edildiği dönemden itibaren değişik alfabelerle yazılmıştır. Türk dilinin ilk yazılı metinlerinin olduğu dönem olan Köktürk döneminden itibaren 12 alfabe ile yazıldığı bilinmektedir. Bu alfabeler şunlardır:

Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin, İslav(Kiril)' dir. Bunlar arasında Köktürk, Uygur, Arap, Latin, İslav (Kiril) alfabeleri daha geniş bir alanda ve daha uzun bir süre kullanılan alfabelerdir. Türklerin bu kadar çok alfabe kullanmaları, onların çok farklı din, kültür ve medeniyetlerle tanışmış olduklarıyla açıklanabilir. Bu da, Türklerin göçler ve fetihlerle iç içe oluşuyla ilişkilidir.

Türklerin kullandığı önemli alfabeler:

Köktürk (Göktürk, Orhon) Alfabesi

Türklerin ilk yazılı belgeleri bu alfabe ile yazılmıştır. İlk millî alfabedir. Bu alfabenin kökeni ile ilgili çeşitli görüşler vardır; Arami (Yahudi), Soğd, Pehlevi kökenli olduğunu savunanlar vardır. Bir de Germen İskandinav asıllı "runik" yazı olduğu görüşünde olanlar vardır. Bu alfabenin Türkler tarafından bulunduğu görüşü vardır. Bu görüşün kaynağı alfabede bulunan seslerin Türk damgalarına benziyor oluşudur.

Köktürk alfabesinde, 4'ü ünlü, 34'ü ünsüz olmak üzere 38 harf bulunmaktadır. V. İle IX. Yüzyıllar arasında kullanılmıştır.

Uygur Alfabesi

Bu alfabe, Soğd alfabesinin bir türevidir. Türkler, Uygur alfabesini 9.-15. yüzyıllar arasında kullanmışlardır.

24 harflidir ve soldan sağa doğru yazılmaktadır. Türkler, bu alfabeyi 5-6 yüzyıl kullanmışlardır. İslamiyeti kabul ettikten sonra Arap alfabesini kullanmaya başladıklarında bile zaman zaman bu alfabeye eserler yazmışlardır. Karahanlı Türkçesi ile yazılmış Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık gibi eserlerin Arap alfabesiyle yazılan nüshalarının yanında Uygur alfabesiyle yazılan nüshaları da bulunmaktadır.

Arap Alfabesi

Türklerin en uzun süre kullandıkları alfabedir, geniş bir coğrafi alanda kullanılmıştır. Arap Alfabesi,Türklerin, Müslüman olmalarıyla birlikte kullanılmaya başlanmıştır.

Altay Türkleri, Yakutlar, Çavaşlar ile Karaylar (Karaimler), Gagavuzlar ve Karamanlılar gibi Türk toplulukları dışındaki bütün Türk boylarında, IX. Ve XX. yüzyıl arasında Arap alfabesi kullanılmıştır.

Arap alfabesinde 28 harf bulunmaktadır. Türkler, bu harfleri 33'e çıkartmışlardır.

Arap harfli Türk alfabesiyle yazılmış birçok eser vardır. Bu eserler, Türk Dili ve Edebiyatı açısından önemli eserlerdir.

Latin Alfabesi

Bu alfabe, Türkler tarafından 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kullanılmaya başlanmıştır. Türk boyları içerisinde Latin alfabesini ilk kullananlar Azerilerdir.

Latin kökenli Türk Alfabesi, Latin harfleri esas alınarak 1 kasım 1928 tarihinde kabul edilmiştir. Bu alfabede 29 harf bulunmaktadır.

Kiril Alfabesi

Kiril alfabesi, Grek kökenlidir. 1930'lu yıllardan itibaren Eski Sovyet Birliği'nin değişik bölgelerinde yaşayan Türkler arasında kullanılmaya başlanmıştır. Bu Türklerin ortak bir Kiril Alfabeleri yoktur, her Türk topluluğunun kendilerine ait alfabeleri vardır.

Türk Dilinin Yayılma Alanları

Türk dili, çok geniş olanlara yayılmış bir dildir. "Doğuda Moğolistan ve Çin içlerinden batıda Yugoslavya içlerine; kuzeyde Sibiry'a'dan ve Moskova yakınlarındaki Kazan şehrinde, güneyde Bağdat, Lübnan sınırı ve Kıbrıs içlerine kadar uzanan büyük coğrafyaya yayılmışlardır." (Ahmet Bican Ercilasun ,Türk Dili ve Kompozisyon, s.67)

Dilciler, Türk dilini sınıflandırırken Hazar Denizi'ni ölçüt alırlar. Hazar'ın doğusunda kalan Türkler Doğu Türklüğü, batısında kalan Türkler Batı Türklüğü, kuzeyinde kalan Türkler ise Kuzey Türklüğü olarak kabul edilir. Bütün bu alanda konuşulan Türk dili temel olarak üç lehçeye ayrılır:

1. Türkçe
2. Yakutça
3. Çuvaşça

Yakutça ve Sahaca Türk dilinin yazılı metinlerle takip edemediğimiz çağlarında Ana Türkçeden ayrılmışlardır.

Bu diller dışında kalan diğer lehçeler Türkçe olarak adlandırılmaktadır.

Türkçenin yazılı belgeleri VIII. yüzyılda yazılmış olan Köktürk Yazıtları'dır. Bu yazıtlar, Köktürkçe ile yazılmıştır. Köktürkçeyi o dönemde yaşayan hemen bütün Türkler (Oğuzlar, Kırgızlar vs.), yazı dili olarak kullanmaktaydılar.

Köktürk Devleti yıkıldıktan sonra yerine Uygur Devleti kurulmuştur ve onların yazı dili Uygurca'dı. Uygurca, hemen bütün Türklerce kullanılan yazı diliydi ve bu durum 13. yüzyıla kadar devam etmiştir. Orta Asya'da (Türkistan'da) yaşayan Türkler, siyasi, coğrafi, ekonomik vb. sebeplerle göç etmeye başlamıştır. Göç kollarından biri, Hazar'ın kuzeyinden batıya, Karadeniz'in kuzey bölgelerine yayılırken (Kıpçak Türkleri), diğer bir kol Hazar'ın güneyinden batıya (Kafkaslara, Anadolu'ya) ve güneye (Suriye, Irak) göç etmiştir (Oğuz Türkleri). Bir kısmı da yerinde kalmıştır (Doğu Türkleri).

Doğu Türklüğü, Doğu Türkçesini (önce Karahanlı, sonra Çağatay yazı dilleri) yaklaşık 19.yüzyıla kadar kullanmıştır. Batı Türklüğü de aynı dönemde Batı Türkçesini (önce Eski Anadolu /Türkiye Türkçesi, sonra Osmanlı Türkçesi ve günümüz Türkiye Türkçesi) yazı dili olarak kullanmıştır. Batı Türkistan Türkleri, 1917 İhtilali'nden sonra Rusya'nın hakimiyetine girmiştir ve pek çok konuşma lehçesini yazı dili haline getirmiştir. Bugünkü Türk yazı dilleri böyle ortaya çıkmıştır (Ceyhun Vedat Uygur, Üniversiteler İçin Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım, s.44). Türk lehçelerinin tasnif çalışmaları 19.yüzyıldan beri çeşitli Türkologlar tarafından yapılmıştır. Her tasnif çalışması, bir önceki çalışmanın eksik ve yanlışlarını düzeltmeye, temas edilmeyen kısımlara yer vermek amacıyla yapılmıştır. Bu yapılan çalışmalardan Radloff, Ramstedt, Samoyloviç, Rasanen, Talat Tekin tarafından yapılan sınıflandırma önemlidir. Reşit Rahmeti Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifi" adlı makalesinde Türk lehçelerinin sınıflandırılması ile ilgili çalışmaları ele almış ve değerlendirmiştir.

En son yapılan tasnif çalışması, Lars Johanson tarafından 1998 yılında yapılmıştır. Johanson Türk lehçelerini 6 gruba ayırmıştır ve bu çalışmasını geleneksel lehçe tasniflerinin dışına çıkmadan yapmıştır:

1. Güney- batı kolu: Oğuz Türkçesi
2. Kuzey-batı kolu: Kıpçak Türkçesi
3. Güney-doğu kolu: Uygur Türkçesi
4. Kuzey-doğu kolu: Sibiry Türkçesi
5. Ogur-Bulgar Türkçesinin temsilcisi Çuvaşça
6. Argu Türkçesinin temsilcisi Halaçça.

Bu tasnif çalışmaları, Türk lehçelerinin esaslı ve nihaî sınıflandırması değildir. Çünkü, Türk dili, tarihî derinliklere ve coğrafi genişliklere sahip bir dil olarak çok çeşitli lehçe, şive ve ağızdan oluşmaktadır (Ali Akar, Türk Dili Tarihi, s.41.).

Kaynakça

- Aysu Ata, Orhun Türkçesi, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir, 2011.
- Aysu Ata, Uygur Türkçesi, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir, 2011.
- Rekin Ertem- İsa Kocakaplan, Üniversitelerde Türk Dili ve Kompozisyon, Kesit Yayınları, İstanbul, 2011.
- Mehmet Dursun Erdem, Mustafa Karataş, Erkan Hirik, Yeni Türk Dili, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara, 2005.
- Ahmet Bican Ercilasun, Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007
- Ali Akar, Türk Dili Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.
- Doğan Aksan, Türkçenin Gücü, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008.
- Editör Ceyhun Vedat Uygur, Yaşar Öztürk, Şerif Kutludağ, Şenel Çalışkan, Aliye Tokmakoğlu, Üniversiteler İçin Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Kemal Ateş, Türk Dili, Ankara, 1999.
- Zeynep Korkmaz, Ahmet B. Ercilasun, Tuncer Gülensoy, İsmail Parlatır, Hamza Zülfikar, Necat Birinci, Türk Dili ve Kompozisyon, Ekin Kitabevi, Ankara, 2005
- Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Süer Eker, Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003.

- Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Türk Dilleri Giriş, Yıldız Dil ve Edebiyat 2, İstanbul, 2003.
- A. Melek Özyetgin, “Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı”, (Conference) Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History, Beijing, CHINA, 2006.